

BUHARINOVA „TEORIJA RAVNOTEŽE“ I „SOCIJALNA RAVNOTEŽA“ FILIPA FILIPOVIĆA

U *predgovoru* „Priloga kritici političke ekonomije“ Marks je formulisao opšti zakon kretanja društva i ukazao na pokretačke snage toga kretanja. Osnovna misao je u tome da društvo, društveni odnosi, socijalni, politički i duhovni život ljudi uopšte odgovara „određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga“¹. To je ustvari Marksova materijalistička pretpostavka dijalektičkog razvoja ljudskog društva i osnovna razlika od svih dotadašnjih teorija, koje su tumačile čovečanstvo i njegovu istoriju.

Kao marksista-dijalektičar i Filipović smatra da „...društvo kao skup pojedinačnih individua i klasa koje stoje međusobno u različitim odnosima i funkcijama, nije neka stalna, nepromenljiva količina, već količina koja se stalno menja“². Ništa ne postoji večito pa i ljudsko društvo nije nepromenljiva kategorija već jedinstvo i protivrečnost pojava, koje se stalno menjaju i nužno razvijaju pošto se „...istorijski točak ne može ni po čijem čefu okrenuti natrag“³.

Kao marksista-materijalista Filipović je, opet, učio „kako ekonomska struktura određuje socijalno-političku strukturu i ideološku strukturu društva“⁴, odnosno da društveni sistem ili određena formacija društva nosi pečat svog načina proizvodnje.

Ne bez osnova je, međutim, Filipovićevom učenju o pokretačkim snagama društva stavljena primedba zbog glorifikacije mehanicističkog aspekta tretiranja osnovnih pokretačkih elemenata društva, pogotovu kada se dovodi u vezu sa Buharinovom „teorijom ravnoteže“, kojom se teorijom kompleksno zahvatao i problem socijalne strukture i njene dinamike i koju je Filipović naročito primenjivao u svom radu „Razvitak društva...“⁵. Iz tih razloga biće neophodno da se najpre sagleda suština „teorija ravnoteže“ u shvatanju Buharina da bi se, zatim, moglo da i učenje Filipovića jasno identifikuje, odn. da bi se u Filipovićevom shvatanju društvenog razvitka mogle razumeti njegove osnovne pozicije.

¹ Cit. delo, Beograd 1956, s. 8

² *Kulturna uloga socijalizma, Radničke novine broj 143, 1913. g.*

³ F. Filipović, *Zaštita materinstva, Borba*, knj. 7, Beograd 1913.

⁴ *Razvitak društva u ogledalu istorijskog materijalizma*, Beograd, 1924. st. 253.

⁵ U zborniku *Idejni borci pali u revoluciji*, V. Ribar, naprimer, piše: „Naročito je, i mislimo u velikoj meri s pravom, bila osuđena njegova (Buharinoва — pr. PK) mehanička „teorija ravnoteže“ (između prirode i društva i unutar društva) a remećenje i uspostavljanje te ravnoteže imali biti stalna forma istorijskog razvitka društva. A jači tragovi ove teorije vidljivi su i u Filipovićevoj knjizi“, Beograd, 1962. str. 30—31.

* *

Uzimajući za „neosporno tačno“ postavku da je „Zakon promene, zakon neprekidnog kretanja, osnov svemu“, koju su osobito branili „stari“ filozof Heraklit i „moderniji“ Hegel, kao i činjenicu „da su promene izazvane raznim unutrašnjim protivurečnostima, unutrašnjom borbom“⁶, Buharin razvija svoju teoriju ravnoteže kojom tumači objektivnu dijalektiku pojava. Osetivši da bi se zbog naziva ove teorije i na njega mogle odnositi tadašnje primedbe o uprošćenju, pojednostavljenju (mehaniciziranju) tumačenju složenog procesa i oblika razvoja, pogotovu kada se radi o kretanju društva, Buharin je uvođenje pojma *ravnoteže* objašnjavao sledećim rečima: „Smatramo kao sasvim moguće da prevedemo „mistični“ jezik Hegelove dijalektike, kako ga je nazvao Marks, na jezik moderne mehanike. Pre relativno kratkog vremena gotovo svi marksisti protestovali su protiv mehaničkih definicija. Oni su to činili zato što je stara koncepcija atoma smatrala atome kao izolovane deliće, bez ikakve veze sa drugim atomima. Sada, zahvaljujući teoriji elektrona i atoma koji se smatraju kao čitavi sistemi slični sunčevom sistemu, nemamo više razloga da se bojimo od mehaničkih definicija“⁷. Time se, dakle, Buharin ograđivao od interpretacije da njegovo tumačenje razvitka nije dijalektičko-marksističko: on je samo to tumačenje, smatra, izrazio jezikom moderne mehanike.

U čemu je, dakle, problem? Da li karakter problema traži sadržajnu ili semantičku diskusiju? Šta je sporno: suština „teorije ravnoteže“ ili njen naziv?

Poznato je da se Buharinova koncepcija ravnoteže, posebno njegova teorija socijalne ravnoteže, bezrezervno kritikovala i odbacivala kao „jedna od varijanata mehanističkog shvatanja kretanja prenesenog na razmatranje društvene problematike“⁸. Izvesna, pak, kritika direktno osuđuje Buharina kao likvidatora dijalektike. U početku je ta kritika u Rusiji imala čisto politički aspekt, a naročito od kako je Staljin 1929. godine povodom Buharinove teorije ravnoteže pisao „da je objektivni cilj te teorije da odbrani pozicije individualnog seljačkog gazdinstva, da naoruža kulačke elemente „novim“ teoretskim oružjem u njihovoj borbi protiv kolhoza...“⁹. Nešto kasnije, rečeno je da Buharinova „teorija ravnoteže nosi sa sobom odricanje od borbe sa kapitalističkim elementima, odricanje od industrijalizacije zemlje, odricanje od socijalističkog

⁶ *Teorija istorijskog materijalizma*, Beograd, 1935. st. 113—114.

⁷ *Ibid.*, s. 118—119.

⁸ B. Zihel, *Dijalektički i istorijski materijalizam*, Beograd, 1952, s. 165. Tome prethodi šire Zihelovo objašnjenje u kome stoji, pored ostalog: „Poznata je takozvana teorija ravnoteže koju je postavio Buharin. U čemu se sastoji ta teorija? U tome što ona izvor kretanja prenosi iz samog kretanja putem borbe i jedinstva suprotnosti u odnos između sistema, kao što kaže Buharin, i sredine.

... Buharin razlikuje dve vrste ravnoteže: ravnotežu između društvene jedinice i sredine, koju zove spoljnom i ravnotežu unutar društvenog sistema, koju zove unutrašnjom ili strukturalnom. Čovek bi mislio da će Buharin, kada već razlikuje dve vrste ravnoteže, bar prilikom rasmatranja unutrašnje ravnoteže doći do odredbe kretanja kao borbe suprotnosti. Ali, ne. On postavlja drugu tvrdnju. Unutrašnja ravnoteža zavisi od spoljnih uslova, znači uslovljena je spoljnim uticajima. Izvor kretanja jeste izvana. Ne radi se, dakle, o samokretanju, o borbi suprotnosti, nego se radi o međusobnom uticaju dvaju predmeta, o mehaničkom uticaju. To je čisto mehanistička teorija premeštanja u prostoru, o ravnoteži koju uspostavlja međusobni uticaj dvaju predmeta“. *Ibid.*, s. 162—163.

⁹ Stalin, *K voprosam agrarnoj politici v SSSR*, *Sočinenija* sv. 12, Moskva 1949, s. 144.

preuređenja sela"¹⁰, da bi se, zatim, tvrdilo kako su on (Buharin) i buharinci nastojali „da likvidiraju marksističku dijalektiku i da je zamene mehanističkom „teorijom ravnoteže“ odnosno, da su „odbacivali dijalektiku, izopačavali marksistički filozofski materijalizam“¹¹. Proizilazi, dakle, da se i Buharinoва teorija ravnoteže ne razlikuje u svojim osnovnim intencijama, od klasične teorije ravnoteže koju su izgrađivali još mnogo ranije Hobs (Hobbes, 1588–1679 – „Vita motus est perpetuus“), Spinoza (1632–1677 – „Suumesse conservare suum sibi utile quaerere“), Dekart (Descartes, 1596–1650 – „Telo živog čoveka razlikuje se od tela mrtvog čoveka samo toliko koliko se navijen časovnik ili ma koji drugi automat razlikuje od pokvarenog časovnika ili automata“), Lajbnic (Leibniz, 1646–1716 – „Tempus nihil aliud est quam magnitudo motus“), i dr., razvijajući misao o socijalnoj fizici tj. učenje o društvu (i njegovim elementima) kao sistemu ravnoteže endogenih i egzogenih sila¹². Pogotovu, je, smatra se, Buharinoва teorija ravnoteže bliska shvatanjima kasnijih filozofa kakav je Spenser (Spencer, 1820–1903)¹³, Diring (Dühring 1833–1921)¹⁴ i dr., koji negiraju kretanje kao *samokretanje*, razvitat svode na princip borbe spoljašnjih sila, a u ravnoteži tih sila i evoluciji vide prirodno stanje stvari jer *natura non facit saltus*. „Reakcionarna suština“ Buharinove teorije ravnoteže, smatra se, i jeste u tome što pripoveda da „ne treba da postoji borba, nego mir, ravnoteža“¹⁵. Iz sume kritika, dakle, proizilazi da ova Buharinoва teorija spada u red mehanističkih i vulgarno-evolucionističkih učenja jer a) ne priznaje unutrašnju borbu suprotnosti kao osnovni uzrok (samo) kretanja već taj uzrok vidi u mehaničkom međuučiacju dvaju predmeta; b) u suštini negira kvalitativno kretanje koje zamenjuje pojmom ravnoteže, mira; c) odbacuje uopšte marksističko shvatanje dijalektike razvoja prirode i društva proglašavajući da u mesto „skokova“ postoji samo ravnoteža sistema.

Kolika je istina kod ovakve kritičke ocene Buharinove teorije ravnoteže, a kolika neistina te iste teorije može se utvrditi samo potpunim i objektivnim rasmatranjima, pre svega, Buharinovog učenja o ravnoteži uopšte i socijalnoj ravnoteži posebno, mada, često, treba izaći iz okvira ovih pitanja da bi se ona jače osvetlila.

¹⁰ M. Selektor, *Dijalektičeskij materializm i teorija ravnovesija*, Moskva – Leningrad, 1934, str. 268.

¹¹ Leonov, *Ogled o dijalektičkom materijalizmu*, Beograd, 1950, str. 38.

¹² „... Socijalni fizičari posmatraju svako društvo, grupu ili državu kao sistem ravnoteže centrifugalnih i centripetalnih sila. Jedan niz političkih ustanova tumačen je kao sistem protivteža. Socijalna i politička organizacija jednog društva, moć i vlast tumačeni su kao rezultanta pritiska „socijalnih atoma“ (pojedinaца) i „socijalnih molekula“ (grupa). Tako su ove socijalne teorije stvorile „socijalnu statiku“ ili teoriju socijalne ravnoteže, slično „statici“ u fizičkoj mehanici“. Sorokin, *Sociologija*, I, Beograd, 1932, st. 10–11.

¹³ „Po Spenseru, svet evoluiru, a zakon evolucije je samo oblik zakona o održanju energije, po kome se ni jedna energija ne može izgubiti već samo promeniti oblik. Evolucija teče neprekidno na taj način što se materija sve više zgušnjava, dok se kretanje sve više gubi (nastanak pojava). Ova dva procesa – stvaranje i razaranje – neprekidni su: svakom stvaranju posle izvesnog vremena ravnoteže, sledi razaranje i obrnuto“. R. Lukić, *Osnovi sociologije*, Beograd, 1962, str. 106.

¹⁴ Diring je pisao: „Protivrečno jeste kategorija koja može da pripada samo kombinaciji misli, ali ne i stvarnost. Ustvari nema protivrečnosti, ili drugim rečima, protivrečnost postavljena kao realna jeste vrhunac besmislenosti...“. Vidi F. Engels, *Anti Dühring, Naprijed*, Zagreb, st. 122.

¹⁵ Leonov, op. cit. str. 229.

„Materija koja se kreće — to je svet“, kaže Buharin. I dalje: „Sve se menja, sve se kreće. Ili, drugim rečima, stalne stvari, objekti ne postoje u stvarnosti, postoje samo procesi“¹⁶. Ne treba, dakle, smatrati dovoljnom izjavu samoga Buharina da to „dinamičko shvatanje naziva se još i dijalektika“¹⁷, ali svako kontemplativno izjašnjenje o Buharinovom likvidatorstvu dijalektike besumnje je protivčinjenično. Buharin možda i nije dovoljno razumeo dijalektiku, ali je on ne negira. Čak je razrađuje i primenjuje. On govori da „dijalektički metod ispitivanje svega postojećeg, zahteva proučavanje svih pojava: 1. u njihovim uzajamnim neraskidnim odnosima i 2. u pokretu“¹⁸.

Buharin, međutim, do svoje teorije ravnoteže dolazi tek kroz rasmatranje osnovnog pitanja dijalektike: „kako se događa taj proces kretanja“?. Polazeći od smisla Hegelovog logičkog izraza kretanja kroz trijadu taze-antiteza-sinteza, Buharin dijalektiku kretanja prikazuje tako što se, po njemu, pojavljuje „na prvom mestu, stanje ravnoteže, na drugom mestu, kidanje te ravnoteže, na trećem mestu, uspostavljanje ravnoteže na novoj osnovi. Zatim, istorija počinje iznova: nova ravnoteža postaje polazna tačka za novu rušenje ravnoteže itd.“¹⁹. Očigledno je, dakle, da iako stvari postoje jer su u odnosu ravnoteže, ne može se izraz ravnoteže uzeti za sinonim mira, neprotivrečnog stanja, kako su neke kritike Buharinove teorije ravnoteže sklone da konstatuju. Buharinova koncepcija ravnoteže nije apsolutizacija mirovanja, a nije ni svođenje kretanja na evolucionistički proces koji ne poznaje kvalitativne promene, revolucije i skokove. On sam kaže „da je besmisleno poricati „skokove“ i govoriti samo o mirnom napredovanju. Stvarno vrlo često imamo posla sa skokovima u prirodi i izreka prema kojoj „priroda ne čini skokove“ samo je izraz plašnje od „skokova“ u društvu, tj. izraz straha od revolucija“²⁰. U to da se „revolucije događaju uprkos svim dubokomislenim profesorima“ i da „promene kvantiteta u kvalitet“ označavaju strane dijalektičkog metoda i bitne zakone kretanja materije, ne može biti nikakvih sumnji sem, kaže Buharin, ako čovek sam sebe ne vara kao onaj iz Tolstojeve priče „Tri hleba i jedan kolač“²¹. Ali, ako ravnoteža nije mirovanje i ako se kroz ravnotežu i njeno narušavanje odvija celokupan proces kretanja (razvoja, opadanja, stagniranja), ako ona dosledno odražava objektivnu dijalektiku sveta (prirode, čoveka, društva) treba objasniti šta ona stvarno označava i gde su uzroci njeni i njenih oblika.

Prema Buharinu svet je sastavljen iz mnoštva svojih elemenata koji su međusobno povezani jer se uslovljavaju tj. nalaze u odnosu međuzavisnosti. Društvo je deo prirode ali se i ono sastoji od svojih sastavnih delova, koji međusobno povezani čine jednu celinu. Stvari, pojave, procesi, odnosi, predmeti, institucije — razne ljudske tvorevine, dakle, postoje jer se nalaze u stanju ravnoteže prema ostalim pojavama, stvarima itd., odnosno, jer se njihovi sastavni elementi nalaze u stanju ravnoteže. I obrnuto, narušavanje te ravnoteže (unutrašnje i spoljašnje) ispoljava se u činjenici da se stvar ili pojava menja, preobražava. Tako imamo da se sve što postoji javlja kao „sistem“

¹⁶ *Teorija istorijskog materijalizma*, Beograd 1935, s. 98.

¹⁷ *Ibid.*, s. 99.

¹⁸ *Ibid.*, s. 103.

¹⁹ *Ibid.*, 117.

²⁰ *Ibid.*, 130.

²¹ „Bio neki čovek gladan pa nikako nije mogao da se zasiti: pojede jedan hleb, i opet je gladan; pojede drugi, gladan, isto i posle trećeg. Ali kad je pojeo kolač, oseti odjednom da više nije gladan. Tada je počeo sam sebe da grdi što nije prvo pojeo kolač: ne bih morao, kaže on, da pojedem tri hleba“. *Ibid.*, s. 129—130.

(odn. kao celina svojih uzajamno povezanih delova), koji egzistira u nekoj „sredini“ odn. u nekoj okolini koju čine drugi „sistemi“. Tako je na primer društvo „sistem“ (sa svim svojim elementima) dok je priroda ona „sredina“, koja predstavlja spoljnu okolinu društva. I tako dalje: za čoveka („sistem“) društvo bi bila „sredina“. Razvitak, kretanje društva, čoveka u stvari je proces uravnoteženja odnosa kako unutrašnjih elemenata „sistema“ tako i odnosa između „sistema“ i „sredine“. Apsolutna ravnoteža ne postoji i zato je ona samo relativno mirovanje, onaj kvantitativan proces menjanja koji, kada dostigne granicu početka kvalitativnih (revolucionarnih) promena, menja čitavu ravnotežu. Buharin razlikuje tri tipa odnosa (ravnoteže):

Stalna ravnoteža. „Stalna ravnoteža postoji kada se uzajamni odnosi između sredine i sistema izražavaju konstantnim stanjem stvari, ili pak prolaznim nemirima, posle kojih se sistem vraća u svoje prvobitno stanje²². Na primeru društva to znači da imamo stalnu ravnotežu tada kada odnos između društva i prirode ostaje uvek isti.

Upravo su se na ovoj formi ravnoteže zadržavale kritike Buharinove teorije. Razumevši da se radi o ravnoteži kao stalnom miru, gde suprotnosti ne postoje, prebacivalo se Buharinu zbog negiranja dijalektičkog karaktera kretanja. Međutim, još kod ovog oblika ravnoteže Buharin kaže da se i tu može raditi o kretanju i rušenju ravnoteže ali se ona uspostavlja opet na staroj osnovi, a suprotnosti koje su uzrok tome ponavljaju se stalno u istom kvantitativnom odnosu. „U stvari, stalna ravnoteža ne postoji“ — uzvikuje Buharin. „To je samo jedna „idealna“ fikcija“²³. Tako je odmah razbijena iluzija da može biti neki večiti, stalni odnos između sistema i sredine (između društva i prirode), pošto „rušenje ravnoteže, u stvari, nikada ne dovodi njeno obnavljanje na istoj osnovi nego, naprotiv, uspostavlja se nova ravnoteža na novoj osnovi“²⁴. Ravnoteža se, međutim, najčešće javlja kao nestalna i to u dva oblika: kao pozitivna ili negativna.

Nestalna pozitivna ravnoteža označava stanje *razvitka* sistema. Uspostavljanje ravnoteže uvek je na osnovi novih odnosa koji obezbeđuju pozitivno napredovanje pojave, stvari — sistema²⁵.

Nestalna negativna ravnoteža znači uništenje sistema. To je stanje kretanja kada su protivrečnosti između sredine i sistema takve da sistem smanjuje svoju energiju, raspada se i postepeno uništava.²⁶

²² — Ibid., s. 120.

²³ Ibid., s. 121.

²⁴ Ibidem

²⁵ „...uzmimo neko ljudsko društvo, piše Buharin, i pretpostavimo da se odnos između njega i prirode menja tako da društvo uzima od prirode više energije nego što gubi (zemljište je postalo plodno ili su pak pronađena nova oruđa, itd.) onda će se društvo uvećati i neće više da tapka u mestu. Nova ravnoteža biće svaki put na novoj, „višoj“ osnovi, zahvaljujući kojoj će sistem da raste, razvija se. Imamo pred sobom ravnotežu, da tako kažem, u pozitivnom smislu“. v. *Teorija istorijskog materijalizma*, s. 122.

²⁶ Buharin objašnjava: „Pretpostavimo da se odnos između prirode i društva menja tako da je ono prinuđeno da gubi sve više i više energije i sve manje i manje da je prima (zemlja je iscrpena, tehnička sredstva postaju sve gora, itd.). Tada će nova ravnoteža da se uspostavi uvek na nižoj osnovi, na štetu društva, čiji će jedan deo da propadne. Ovde ćemo imati kretanje u negativnom smislu, društvo će biti na putu raspadanja i smrti“. v. *Teorija istorijskog materijalizma*, s. 123.

Sve ove tri forme ravnoteže mogu obuhvatiti, u osnovi, i mnoge druge varijante kojih, opet može biti mnogo više. Uvek se radi o tome da se „sistem“ (stvari, pojave) ili prividno ne menja (nalazi u stalnoj ravnoteži) ili se razvija odn. propada što znači nalazi u nestalnoj ravnoteži, koja kad se uspostavi uvek znači kvalitativno novi odnos između sistema i sredine.

Ako isključimo one varijante teorije ravnoteže koje su likvidirale svaku protivrečnost (jer one nemaju veze sa Buharinovim učenjem) i onu kritiku koja u Buharinovoj teoriji ravnoteže ne vidi nikakvo učenje o suprotnostima, ostaje nam da pokažemo koje su to fundamentalne suprotnosti od kojih Buharin polazi i koje shvata kao pokretačke sile, koje stoje u osnovi uspostavljanja i narušavanja ravnoteže (u osnovi evolutivnog i skokovitog, revolucionarnog kretanja).

Zaista, ne može izdržati kritiku Buharina teza da celokupnost kretanja odn. stanje ravnoteže zavisi *pre svega* od suprotnosti između sredine i sistema tj. da spoljne protivrečnosti (spoljna ravnoteža) određuje karakter razvoja stvari i pojava. Zaista, svodenje protivrečnosti razvoja i borbe suprotnosti na određeni spoljni odnos (između „sistema“ i „sredine“) jednostrano je rasuđivanje. U osnovi ravnoteže, njenog prekida, kretanja leži „borba“, „protivrečnost“, tj. antagonizmi između različno upravljenih sila²⁷. Ali protivrečnosti mogu biti različite: bitne su one, smatra Buharin, koje označavaju borbu, sudar, poremećaj ravnoteže između stvari, pojava od kojih su jedne sistem a ostala njihova okolina, sredina. Po njemu „Odnos između sredine i sistema je činjenica koja uslovljava stanje sistema; bitni oblici njegovog kretanja (dekadencija, razvitak, stagnacija) uslovljeni su tim odnosom“²⁸

Na ovakvoj tezi možemo odmah izgraditi kritiku koja bi sa lakoćom dokazala teorijsku zabludu Buharina u pogledu marksističkog shvatanja borbe suprotnosti kao osnovnog uzroka kretanja. To bi, međutim, bilo preuranjeno iz dva razloga: prvo, jer se Buharina teorija ravnoteže ne završava samo učenjem o tzv. „spoljnoj ravnoteži“ i drugo, postoji kod Buharina izvesna razlika u interpretaciji značaja pojedinih oblika antagonizama (protivrečnosti) koja ne dozvoljava da se samo na osnovu njegovih teorijsko-spekulativnih razmišljanja donese zaključak u pogledu stvarnog značenja koji je Buharin pridavao borbi suprotnosti kao jednom od dijalektičkih zakona.

Istupajući protiv načina buržoaskog izučavanja društva kojim se negirala unutrašnja protivrečnost, Buharin ističe da, „Naprotiv, naučno izučavanje društva pretpostavlja njegovo ispitivanje sa gledišta protivrečnosti koje se u njemu nalaze“²⁹. Buharin, dakle, nije odbacivao postojanje i borbu suprotnosti unutar sistema (stvari, pojava)³⁰. Naprotiv, u izučavanju te vrste protivrečnosti on vidi predmet svoje teorije ravnoteže. Prema tome, kritika ne pogađa cilj kada kaže da Buharin ne dolazi do odredbe da borba unutrašnjih suprotnosti daje kretanje. Jer, pozivajući se jednog momenta na Heraklita („Borba je mati svega

²⁷ Ibid., s. 117.

²⁸ Ibid., s. 126.

²⁹ Ibid., s. 125.

³⁰ U svojoj *Teoriji istorijskog materijalizma* on piše: „Međutim, takođe postoje i unutrašnje protivrečnosti, koje se nalaze u samom sistemu, pošto se svaki sistem sastoji iz raznih elemenata koji su međusobno vezani; ljudsko društvo sastavljeno je od ljudi, šuma od drveća i žbunja, stado od životinja, gomila od kamena itd. Između tih sastavnih elemenata nalazi se veliki broj suprotnosti, sukoba, konflikata: tj. ne postoji neka apsolutna ravnoteža. Iako se, strogo govoreći, ne nalazi nikad apsolutna ravnoteža između sredine i sistema, ona isto tako ne postoji ni među elementima istog sistema“. Str. 124.

što se događa") i Hegela („Protivrečnost je ta koja tera napred“) Buharin ističe njihove postavke o uzrocima kretanja kao neosporno tačne pošto su oni „otkrili činjenicu da su promene izazvane rastućim unutrašnjim protivrečnostima, unutrašnjom borbom“³¹.

Koje su to protivrečnosti društvenog sistema? Koje su osnovne suprotnosti čija borba izaziva menjanje društvene strukture? Šta označava kategorija „unutrašnje ravnoteže“?

Analizirajući društveni sistem, elemente njegove strukture, Buharin ističe „beskrajan broj protivrečnosti“ među kojima borbu klasa smatra najizrazitijim oblikom društvenih suprotnosti pošto je „klasna borba poluga koja pokreće istoriju“³². I ne samo klasna borba već i suprotnost između različitih društvenih grupa, ideja, suprotnosti unutar ekonomske strukture društva, kao i mnoge druge, čine vrstu protivrečnosti između elemenata samog društvenog sistema, unutrašnju socijalnu ravnotežu. Konkretizujući svoje tumačenje „unutrašnje ravnoteže“ društva Buharin ističe manje jasno da je revolucija društva njegova rekonstrukcija, koja „dolazi neizbežno kao posledica protivrečnosti između strukture društva i potreba njegovog razvitka“³³, ali i dovoljno jasno kada kaže: „...proces proizvodnje je bitan i vitalni proces društva“³⁴. Dalje konkretizujući materijalističko stanovište o primarnim faktorima postojanja i razvoja društvenog sistema Buharin dodaje da proizvodne snage u sistemu materijalne proizvodnje čine osnov opstanka ljudskog društva odn. da „...proizvodne snage društva, njihov nivo i njihovo kretanje određuje, u krajnjoj liniji, čitav kompleks društvenih pojava“³⁵. Proizilazi, dakle, da promene sistema (društva) počinju najpre od promena njenog bitnog unutrašnjeg elementa – proizvodnih snaga –, koji elemenat u sukobu sa ostalim, najpre, elementima ekonomske strukture izaziva kvalitativne promene. Razvijajući svoju teoriju revolucionarnog preobražaja društva, Buharin u svojoj studiji o ekonomici socijalizma jasno ističe odlučujući značaj unutrašnjih borbi suprotnosti i to, pre svega, suprotnosti između proizvodnih snaga i odnosa u proizvodnji. Tu on kaže „Nije teško, međutim, videti osnovnu zakonomernost revolucionarnog procesa. Istorijskim prius javlja se konflikt između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa; taj konflikt dobija svoj subjektivno-klasni izraz u „pobuni proletarijata“, tj. određenim načinom determiniše klasnu volju. Impuls ide iz ekonomske sfere, tačnije, iz sukoba između proizvodnih snaga i ekonomskih okvira“³⁶.

Dovde kao da nema sumnje da je Buharin pretpostavljao postojanje unutrašnjeg jedinstva i konflikta suprotnosti sistema, a još manje da suprotnosti između osnovnih elemenata procesa proizvodnje (proizvodnih snaga i proizvod-

³¹ Nastavljajući Buharin dodaje: „Zaista, zamislimo jedan trenutak da u svetu ne postoji nikakav sukob snaga, nikakva borba, da razne sile nisu upravljene jedna protiv druge. Šta bi to značilo? To bi značilo da se ceo svet nalazi u stanju ravnoteže, tj. u stanju potpune i apsolutne stabilnosti, u stanju savršenog mira, isključujući svaki pokret. Gde vidimo mir? On postoji tamo gde se svi delići, sve sile nalaze u takvim odnosima jedni prema drugima, da ne postoji nikakav sukob, nikakav kontakt među njima, gde, jednom reči, ne postoji nikakva protivrečnost, nikakva suprotnost sila u borbi, gde ravnoteža nikada nije narušena, gde naprotiv, vlada apsolutna stabilnost. Ali mi već znamo da se u stvari „sve kreće“, „sve teče“. Mir apsolutna stabilnost ne postoji“. *Teorija istorijskog materijalizma*, str. 114.

³² Ibid., s. 124.

³³ Ibid., s. 132.

³⁴ Ibid., s. 145.

³⁵ Buharin, *Ekonomika prehodnog perioda*, Moskva 1920, s. 87.

³⁶ Ibid., s. 62.

nih odnosa) nisu od najvećeg značaja. Pa ipak da li je Buharin ostao dosledan u značaju koji je pridavao uslovima „unutrašnje ravnoteže”? Kakav je odnos između spoljne i unutrašnje ravnoteže? Šta se javlja u tom svetlu istorijskim *prius*?

Međutim, Buharin duguje prethodno i objašnjenje pojma proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Mada njihova definicija nije u direktnoj vezi sa pitanjem primarnosti spoljnih i unutrašnjih suprotnosti (ravnoteže) njihovo saznanje nužno se nameće zbog razumevanja celine Buharinove sociološke teorije kao i radi zauzimanja jasnijeg kritičkog stava prema nekim njegovim posebnim shvatanjima.

Treba odmah reći da je kritika Buharinov mehanicizam najreljefnije videla u tehnicizmu njegovih shvatanja pojma proizvodnih snaga. Buharin je, navodno, poistovetio sama oruđa rada sa onim što predstavljaju proizvodne sile društva, zapostavljajući na taj način ljudski faktor i njegovu bitnu ulogu u procesu materijalne proizvodnje³⁷.

Nema sumnje da u tome ima dosta istine. „Tehnički sistem društva” bitan je i određujući deo celokupnog društvenog sistema, smatra Buharin. Iako pojam tehničkog sistema obuhvata sveukupnost proizvodnih snaga njegovo jezgro čine sredstva proizvodnje, a naročito njihov aktivni deo — oruđa rada³⁸. Tako, nastavlja Buharin, „ako nam je neophodna sociološka odredba proizvodnih snaga, možemo uzeti *tehnički sistem društva*. . .”³⁹. Koliko je, međutim, Buharin bio sklon da celokupnost proizvodnih snaga identifikuje sa tehničkim sistemom, on je ipak zaključivao da te proizvodne snage nisu čista tehnika već da znače „granični pojam” koji stoji na prelazu tehnike i ekonomije⁴⁰. Uopšte je teško složiti se sa mišljenjem da je Buharin zapostavljao čoveka kao odlučujućeg faktora proizvodnje i da ga je odvajao od sredstava za proizvodnju. Buharin kod pokušaja definisanja proizvodnih snaga polazi i od toga kako je Marks „nejedanput ukazivao da se radna snaga javlja osnovnom proizvodnom snagom društva”⁴¹. Zato Buharin sasvim jasno izjavljuje: „Pod proizvodnim snagama

---

³⁷ „Druga antimarksistička teorija proizvodnih, piše V. Rašković, jeste teorija Buharina i H. Kunova. Suština njihove teorije je u zapostavljanju čoveka kao odlučujućeg faktora proizvodnih snaga, već se sredstva za proizvodnju (čista tehnika) identifikuju sa pojmom proizvodnih snaga. Odvajanjem čoveka od sredstava za proizvodnju, Buharin je, upravo delu čoveka pridavao primarnu ulogu a ne samom čoveku kao stvaraoću tog dela”. v. *Osnovi sociologije*, Beograd 1962, s. 46. Isto kod Zihlerla, cit. delo, s. 321.

³⁸ v. Buharin, *Ekonomika prehodnog perioda*, s. 89—90.

³⁹ Ibid., 90. Buharin se poziva na Marksa iz *Beđe filozofije* koji kaže da je mašine malo moguće računati ekonomskom kategorijom već proizvodnom snagom dok je ekonomska kategorija društveni odnos proizvodnje — fabrika zasnovana na primeni mašine. Ibid., 88. Sigurno je i to da je Buharin znao za Engelsovu misao formulisanu u pismu Štarkenburgu, sledećim rečima: „Pod ekonomskim odnosima koje smatramo određujućom osnovicom istorije društva mi podrazumevamo način na koji ljudi jednog određenog društva proizvode svoja životna sredstva i između sebe proizvode razmenjuju (ukoliko postoji podela rada). Dakle, tu je sadržana celokupna tehnika proizvodnje i transporta. Ova tehnika prema našem shvatanju, određuje način razmene, zatim raspodelu proizvoda, a time, posle raspadanja gentilnog društva i podelu na klase, time odnose gospodstva i potčinjenosti, time — državu, politiku, pravo itd”. (v. Marks—Engels, *Pisma o istorijskom materijalizmu*, Beograd 1957, s. 58.) Buharin je prema tome bio ubeđen da u tehnici društva treba tražiti njegovu osnovu i da je to marksističko sažimanje pojma materijalne baze društva.

⁴⁰ v. *Ekonomika prehodnog perioda*, s. 89.

⁴¹ Ibid., s. 89.

društva mi ćemo razumeti *sveukupnost sredstava proizvodnje i radne snage*. Na taj način, to će biti sveukupnost raznorodnih mašina, sirovina, goriva itd. *in natura* — s jedne strane, sveukupnost raznorodne radne snage *in natura* — s druge (radna snaga metalaca, tehničara, tekstilaca, itd. tj. radna snaga konkretnog karaktera i različite kvalifikacije⁴². Drukčije rečeno, proizvodnost

društvenog rada može se izraziti matematičkom formulom $\frac{M}{a+b}$ gde je M —

masa proizvoda, izražena bilo kakvom jedinicom korisnosti, gde su *a* i *b* jedinice društvenog rada: *a* — jedinica mrtvog rada (sredstva proizvodnje) i *b* — jedinica živog rada (ljudi, radna snaga). „(A) i (b) javljaju se pritom, piše Buharin, ne izolovanim kompleksima već veličinama *organski povezani u procesu rada*. Samo ukoliko oni ulaze u proces rada, utoliko se neposredno javljaju činionicima proizvodnih snaga“⁴³. Takav stav proizilazi iz teorijskog shvaćanja Buharina da marksizam nije učenje o ekonomskom fatalizmu po kome ljudi kao svesna bića nisu aktivan činilac. On kaže: „Društvena pojava bez ljudi, bez društva, to je isto što i kvadratura kruga ili pečeni led. Socijalizam će neizbežno da se ostvari zato što će ljudi određene klase ljudskog društva, da rade na njegovom ostvarenju i pod uslovima koji će biti determinisani njihovom pobeđom“⁴⁴. I kada, znači, Buharin ističe da je „radnička klasa, osnovna proizvodna snaga društva“⁴⁵, to samo znači da i ljudski faktor igra značajnu ulogu u socijalnom preobražaju društva, jer doprinosi borbi osnovnih suprotnosti društva, neophodnosti revolucionarnog kretanja pošto ekonomski okvirivi bivaju neadekvatni razvitku proizvodnih snaga. Razvitak društva, dakle, zavisi od karaktera jedinstva i borbe unutrašnjih suprotnosti a pre svega, suprotnosti između proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga, ekonomske strukture i tehničkog sistema u kome radna snaga znači osnovni elemenat. Unutrašnja ravnoteža postoji kao relativno jedinstvo suprotnosti društvenog sistema na osnovi uslova ravnoteže između proizvodnih snaga i odnosa ljudi u procesu društvene proizvodnje.

Ali, time se vraćamo na ranije postavljena pitanja: koje su bitne suprotnosti koje uslovljavaju društveni razvoj; kakav je odnos između spoljne i unutrašnje ravnoteže?

Sada tek možemo, smatram, biti u stanju da razumemo važnost koju je Buharin pridavao spoljnoj ravnoteži (spoljnim suprotnostima) i zbog koje je osuđivan kao mehanicista i nedijalektičar. Čak i najuzdržaniji i najbolji poznavaooci Buharinove teorije ravnoteže nisu mu zaboravljali koncesije koje je učinio spoljnom faktoru na račun unutrašnjeg (činioću sadržine) za razvitak sistema. Tako jedan od njih kaže: „Ne bi u Buharinovoj koncepciji bilo ništa nedijalektičko da je ravnotežu shvatio kao moment, i to nužni moment svakog procesa

⁴² Ibid., s. 36.

⁴³ Ibid., s. 91. Buharin još i ovako rezonuje: Svako društvo javlja se organizacijom stvari i ljudi. Pri tom, stvari nisu samo prosti delovi spoljne prirode već oni imaju svoje specifično društveno biće. Mašina je mašina samo u procesu društvenog rada. Taj predmetni aparat (organizacija) jeste *materijalno-tehnička* osnova društva. On se ne obuhvata pojmom produkcionih odnosa već ulazi u sastav proizvodnih snaga. U uslovima narušavanja socijalne ravnoteže, revolucionarnog menjanja društvenog sistema, menjanja aparata stvari (tehničke baze) javlja se posledicom promena ljudskog aparata. Ibid., s. 54.

⁴⁴ Buharin, *Teorija istorijskog materijalizma*, s. 74—75.

⁴⁵ Buharin, *Ekonomika prehodnoga perioda*, s. 96.

i da je shvatio unutrašnje protivrečnosti kao primarne, ne jedine, za bilo koji razvitak. Međutim, akcenat je kod njega, u prvom redu, na ravnoteži i na spoljnim antagonizmima⁴⁶.

I dobro je upotrebljena reč — akcenat. Razvijajući svoju teoriju ravnoteže Buharin svoje primere stalno ilustruje uslovima koje pruža spoljna sredina za menjanje stvari i pojava. Jednog momenta taj je akcenat toliko pre naglašen da je za jednostrane kritičare to bio dovoljan razlog da se Buharinovo učenje proglasi jednostranim, nedijalektičkim. Jer, Buharin je izjavio „da se unutrašnja struktura sistema (unutrašnja ravnoteža) mora da menja prema odnosima koji postoje između sistema i sredine“⁴⁷. Kretanje je, dakle, uspostavljanje i narušavanje ravnoteže odnosa između sredine i sistema. Kako smo ranije videli, u zavisnosti od odnosa spoljnih uslova i strukture sistema zavisi da li će sistem stagnirati ili će se razvijati, odn. nazadovati. Kod slučaja pozitivne nestalne ravnoteže pretpostavlja se da se odnos između, recimo, prirode i društva menja tako da društvo od prirode uzima više energije nego što gubi jer su pronađena nova oruđa rada, zemljište je postalo plodonosnije i sl., što uslovljava da se društvo uvećava, napreduje, razvija se. Svaka nova ravnoteža znači njeno uspostavljanje na „višoj“ osnovi usled čega društvo kao sistem raste: razvija svoju unutrašnju strukturu pod pritiskom određenih suprotnosti (odnosa) između sistema (društva) i miljea (sredine)⁴⁸. „Prema tome, zaključuje Buharin, unutrašnja ravnoteža (strukture) je faktor koji zavisi od spoljne ravnoteže. Ona je „funkcija“ te spoljne ravnoteže“⁴⁹. I dalje: „Ako se ljudsko društvo nije prilagodilo svojoj sredini, neće da dočeka svoje stare dane: njegova kultura će neizbežno da propadne i sve će poći niz vodu. Niko ne može da porekne tu činjenicu: ona je neoboriva. Ma šta se reklo, ma kakva bila umovanja idealističkih naučnika niko ne bi mogao da dâ ni trag kakvog dokaza protiv našeg tvrđenja: celokupni život društva, pitanje njegovog života i smrti, sve je to uslovljeno odnosom između društva i sredine, tj. prirode“⁵⁰.

Međutim, Buharin ni ovde nije dao mogućnost da bude kritikovan *en bloc*, zbog, navodno, nerazumevanja odnosa sistema i miljea. Najpre, izvesna konfuzija sadržana u generalizaciji da spoljni činilac igra osnovnu ulogu, smeta da se dâ jedna određena ocena ovog Buharinovog učenja. Jer, ako se može kritikovati stav da je priroda faktor koji određuje razvoj društva zaista se ne može na isti način oceniti shvatanje da spoljni činilac (društvena sredina) za razvitak pojedinca predstavlja, stvarno, faktor sa primarnim uticajem. To je prvo, a drugo — Buharin je u razradi karaktera odnosa sredine (prirode) i sistema (društva) dolazio do zaključaka koji negiraju apodiktičnost njegovih tvrdnji da je „sredina“ sve a „sistem“ — funkcija. On, dakle, nije odvajao prirodu od društva grubom ogradom niti je sveo njihovu povezanost na mehanički odnos. Priroda se ne javlja kao nešto apsolutno spolja i koje egzistirajući

⁴⁶ P. Vranicki, *Historija marksizma*, Zagreb, 1961. s. 362—363.

⁴⁷ v. *Teorija istorijskog materijalizma*, s. 125.

⁴⁸ *Ibid.*, s. 122. Analizirajući ulogu pojedinaca, ličnosti u istoriji Buharin takođe polazi od primarnog uticaja što ga vrše spoljni činilci. „S druge strane, kaže on, ako pojedinac utiče na društvo, može li se znati čime je uslovljena radnja tog pojedinca? Može, pošto savršeno dobro znamo da čovečja volja nije slobodna, da je uslovljena spoljnim uslovima. I pošto su za pojedinca ti spoljni uslovi njegovi društveni uslovi (uslovi života, porodice, grupe, profesije, klase, celokupnog društva u datom momentu), njegova volja je, prema tome, uslovljena spoljnim uslovima, iz kojih ona crpe motive za svoju delatnost.“ *Ibid.*, s. 159—160.

⁴⁹ Buharin, *Teorija istorijskog materijalizma*, s. 144.

⁵⁰ *Ibid.*, s. 145.

kao čista spoljašnost deluje određujuće na čistu unutrašnjost (strukturalnost). Takav jednostrani mehanicizam stran je Buharinovoj interpretaciji odnosa prirode i društva. Taj odnos Buharin je razumeo kao proizvodnu vezu, kao proces rada u kome se ostvarivao međuuticaj sredine i sistema. Prema tome, i uticaj sredine, miljea mogao je imati karakter društvenog, ljudskog rada. „Rad je, smatra Buharin, sredstvo kontakta između društva i prirode. Radom društvo izvlači iz prirode energiju, zahvaljujući kojoj živi i razvija se (ako se razvija). Rad predstavlja aktivno prilagođavanje ljudi prirodi. Drugim rečima, proces proizvodnje je bitni i vitalni proces društva. I, prema tome, odnosi rada su najosnovnija društvena veza”⁵¹. Znači to da priroda samo kroz proizvodnu vezu stoji u kontaktu sa društvom. Znači to da se odnos prirode i društva manifestuje kroz vezu rada i da sve veze uopšte mogu biti čvrste samo ukoliko postoji veza rada, bitna za unutrašnju ravnotežu sistema, koja se naziva ljudskim društvom.⁵² Zavisnost društva od prirode, smatra Buharin, dijalektički je odnos u kome jedna strana ima značaja za drugu samo posredstvom ljudskog rada, kroz proces proizvodnje koji se oslanja na svoje proizvodne snage kao osnovne pokretačke snage društva. Prema tome ako unutrašnja ravnoteža zavisi od spoljne ravnoteže, to će reći od ravnoteže odnosa između sistema i miljea, karakter te ravnoteže biva određen procesima razvoja materijalne osnove sistema. Tu dijalektiku odnosa izrazio je Buharin sledećim rečima: „I trajnost svake strukturalne ravnoteže, tj. ravnoteže među različitim društveno-ljudskim grupama, ljudskim elementima sistema, oslanja se na određenu, ravnotežu između društva i spoljne sredine, ravnoteža, čiji se karakter određuje stupanjem razvitka društveno-materijalnih proizvodnih snaga”⁵³.

Buharinoва теорија равнотеже очигледно није упрошћена теоријска позиција која се одмах да препознати. Претензије аутора теорије биле су у правцу формулисања принципа и облика материјалистичке дијалектике. У заслуге Бухарина уписује се мисаона делатност која га је истакла као „тип марксиста који се ослања не само на оно што је већ било речено у марксизму него и на своје vlastite анализе”⁵⁴. Међутим, како је рећ о његовој теорији равнотеже многи су га критичари потпуно игнорисали као марксисту. Те чињенице саме по себи су значиле потребу студиознијег разматрања Бухаринових концепција, посебно његове „теорије равнотеже”. Бело-црна слика ове теорије најмање је адекватан израз њене садржине. Бухарин је противречан, његова се дијалектика часом прекида, основне мисли се различито уобличавају па је отуда тешко потпуно схватити његову варијанту ове теорије што тражи дубљу анализу ако се не жели ући у површни критичизам. То, да је код Бухарина постојала дијалектичка недоследност, уочио је и Ленјин код Бухариновог разматрања релације економских и политичких односа када је дијалектику заменивао еклектиком. „I то, и друго”, „s једне стране, s друге стране” — то је теоретска позиција Бухарина. А то и јесте еклектицизам”⁵⁵. Бухаринова теорија равнотеже, уоквирена механицистичким категоријама није увек могла доследно извести дијалектички став о објективној законитости развоја већ се он заменивао спекулативним, техницистичким шематизмом у чијим је калупима смеђтавана жива, објективна дијалектика. Та концепција, међутим, не даје права да се о њој говори као о голем механицистичком

⁵¹ Ibid., s. 144.

⁵² *Ekonomika prehodnog perioda*, s. 87—88.

⁵³ P. Vranicki, op. cit. 396.

⁵⁴ Lenin, *Sočinenija*, Moskva 1955, t. 32, s. 69.

⁵⁵ F. Filipović, *Razvitak društva u ogledalu istorijskog materijalizma*, Beograd 1924, 252.

evolucionizmu, jer ustupak koji je u tom pravcu učinio Buharin ravan je koncesiji koju je Volter učinio bogu čak i kada je govorio da ga treba stvoriti ako ga nema.

*
*   *

Kod rasmatranja pokretačkih snaga ljudskog društva Filipović je pod neposrednim uticajem Buharinove teorije ravnoteže, a pošto se i sam bavio suštinom i oblicima društvenog kretanja to je i on u „socijalnoj ravnoteži” nalazio ključeve objašnjenja. Filipovićeve socijalna ravnoteža je primena Buharinove teorije ravnoteže na probleme ljudske istorije sa izvesnim odstupanjima, koja su delimično uticala na unošenje izvesnih specifičnosti u teoriji Filipovića. Filipović je, istina, sa manje podrobnosti ulazio u tumačenje društvene ravnoteže ali je ovim učenjem jasno stavio do znanja da se razvoj društva prikazuje kao rastrojstvo i uspostavljanje ravnoteže elemenata društva i da je problem izučavanja tog razvoja u izučavanju uslova socijalne ravnoteže.

U *Zaključku* svoje knjige „Razvitak društva” Filipović je, istina skućeno, dao teorijsko uopštavanje nekih problema koje je dotle prikazao u njihovom konkretno-istorijskom aspektu. Pored ostaloga, Filipović se trudi da formuliše osnovni društveni proces odn. da teorijski zasnuje „pokretne snage društvenog razvitka”. Ta rasmatranja, kako smo istakli, nisu mogla biti nezavisna od interpretacije kompleksne teorije društvene ravnoteže.

Proizvodne snage društva čine osnovu društvenog razvitka. To je polazna tačka i Filipovićevo učenje o razvoju društva, međutim, i on kao i Buharin često tehnicistički shvata pojam proizvodnih snaga. Tako Filipović kaže „da društvena tehnika, to jest razvitak produktivnih snaga uslovljava odnose među ljudima u proizvodnji. Drugim rečima, društvena tehnika, ukupnost sviju oruđa rada i radne snage određuje društvenu privredu”⁵⁶. Kako se vidi, utisak je i ovde da se proizvodne snage identifikuju sa tehnikom društva, odn. da čak i radna snaga ulazi u tehnički sistem društva, koji leži u osnovi proizvodnje. Ovu konstataciju potvrđuje i sledeća misao: „Sa promenom produktivnih snaga ili drugim rečima sa promenom društvene tehnike menjaju se i uzajamni odnosi među ljudima u proizvodnji. Dakle razvitak produktivnih snaga uslovljava ekonomske odnose, način proizvodnje, društvenu ekonomsku strukturu”⁵⁷. Pa ipak, veća je istina da i Filipović kao i Buharin ne isključuje element ljudske radne snage iz pojma proizvodnih snaga. Tačno je, međutim, to da se dobija utisak da je i radna snaga čoveka obuhvaćena pojmom tehničkog sistema (kao njegov živi deo) nasuprot ekonomskim odnosima ljudi u procesu rada. „Dakle, kaže Filipović, oruđa rada, sirovine, gorivo, mašine i tsl. s jedne strane i radne snage (metalci, inženjeri, kvalifikovani i nekvalifikovani radnici itd.) s druge jesu one *produktivne snage* koje predstavljaju glavni, temelj čovekovog razvitka. A te produktivne snage rađaju naročite oblike svojine, određene *odnose proizvodnje*, koji nisu ništa drugo nego uzajamni odnosi među ljudima u procesu proizvodnje”⁵⁸.

Kako je već rečeno razvoj proizvodnih snaga ne može se ni teorijski postaviti nezavisno od celokupnog menjanja društva pa je i Filipović promene

⁵⁶ Ibid., s. 254.

⁵⁷ Ibid., s. 253. Ova formulacija je, očevidno, bukvalno pozajmljena od Buharina, iako to nije označeno.

⁵⁸ Ibid., s. 256.

proizvodnih snaga posmatrao kroz proces socijalne ravnoteže. Socijalna ravnoteža, opet, značila je relativnu harmoniju društvenih elemenata, a njeno razbijanje — borba suprotnih tendencija unutar društva, koje je dovode opet do relativnog mira, ravnoteže. Za razliku od Buharina, Filipović ne insistira na primarnu ulogu spoljne ravnoteže i borbu spoljašnjih sila već u odnosu elemenata „unutrašnje strukture“ traži korena razvitka društva. Zato Filipović nema rasprava o odnosu spoljnih i unutrašnjih činilaca i o presudnoj ulozi spoljne ravnoteže. Filipović umesto odnosa sredine i sistema kao određujućeg stavlja odnos između elemenata u samom sistemu. Društvene promene on tesno povezuje sa promenama proizvodnih snaga i smatra da sâmo kretanje produktivnih snaga i pregrupisanje s njima sviju društvenih elemenata označavaju proces rastrojstva socijalne ravnoteže i njenog vaspostavljanja⁵⁹. Proizilazi da su unutrašnje protivrečnosti te koje određuju karakter socijalne ravnoteže odn. celokupno menjanje društva. Taj proces počinje od osnovne protivrečnosti unutar ekonomske strukture, preko socijalno-političkih sukoba do idejnih suprotnosti što sve skupa determiniše ravnotežu društva i njen poremećaj. „Dakle, kaže Filipović, društvena ravnoteža se remeti usled sukoba koji nastaju između razvitka produktivnih snaga s jedne strane i imovinskih odnosa, načina proizvodnje i ekonomske strukture s druge strane. To je uglavnom polazna tačka rastrojstva društvene ravnoteže.“⁶⁰

Kao i Buharin i Filipović je smatrao da se društvena ravnoteža javljala u dva svoja najvažnija oblika — kao evolucija i revolucija. Proces *evolucije* obezbeđivao je uspostavljanje ravnoteže društvene strukture u prvobitnim društvima gde nije bilo klasno-političkih suprotnosti. U klasnom, društvu, međutim, socijalna ravnoteža se obezbeđuje revolucijom na taj način što se stvaraju novi proizvodni odnosi koji oslobađaju razvitak proizvodnih snaga⁶¹. Kako se da videti i Buharin i Filipović nisu dosledni marksističkom pojmu revolucije a ni svojoj šemi toka društvenih revolucija⁶². Najpre, oni su učinili grešku poistovećujući suštinu i oblik revolucije. Činjenicu koju su više puta ponavljali, naime, da revolucija znači *kvalitativnu* promenu društvenih odnosa, ono isto „što i skokovi u prirodi“, nisu do kraja poštovali pošto su sužili sam obim pojma kvalitativne promene. Izlažući misao da se društvena ravnoteža u pretklasnim društvima (prvobitni komunizam, autoritativna rodbinska zajednica) nije postizala revolucijom, jer nije bilo klasnog antagonizma i aparata državne hijerarhije,⁶³ njih dvojica su revoluciju posmatrali u svetlu kvalita-

⁵⁹ Ibid., s. 258.

⁶⁰ Ibid., s. 258.

⁶¹ Razmatrajući problematiku proleterske revolucije oni su isticali njene četiri osnovne faze: najpre se javlja ideološka odn. psihološka revolucija u kojoj se revolucioniše svest, zatim politička revolucija koja predstavlja akciju osvajanja političke vlasti, a onda ekonomska revolucija kojom se uništavaju stari i stvaraju novi ekonomski odnosi. i, na kraju, tehnička revolucija sa uvođenjem novih mašina, oruđa rada novog tehničkog temelja. v. Buharin, *Teorija materijalizmu historičznog*, Warszawa 1927, s. 266—274; *Ekonomika prehodnog perioda*, s. 62—63; Filipović, *Razvitak društva...* s. 230.

⁶² Filipović to opisuje na sledeći način: „pri izlaganju razvitka društva videli smo da se društvo prvobitnog komunizma preobrazilo u društvo autoritativne rodbinske zajednice putem evolucije. Tako isto i društvo autoritativne rodbinske zajednice preobrazilo se u feudalno društvo putem evolucije. Zašto? Zato što u tim društvima nije bilo klasne vladavine, sredstva proizvodnje nisu se nalazila u rukama jedne klase, nije bilo političke vlasti — države koja bi štitila vladajuću klasu. Prema tome nije bilo vladajuće klase, nije bilo državnog aparata i nije se imalo šta da razorava. Društveni preobražaj se vršio bez revolucije“. v. *Razvitak društva...*, s. 257.

⁶³ Ibid., s. 231.

tivnih klasno-političkih promena što čini samo jedan *deus* promena društvenih odnosa. Tako je, znači, evolucija nekada u istoriji apsolutno zamenjivala revoluciju jer „nije bilo državnog aparata i nije se imalo šta da razorava“. Marksizmu, međutim, stran je takav mehanistički šematizam društvenog preobražaja iz koga proizilazi da je socijalna revolucija isto što i politička revolucija, odnosno, da evolucija sa stanovišta svestranosti društvenih promena, predstavlja „čistu“ kvantitativnu promenu a ne i polikvalitativne promene i skokove. Period predklasnog društva možda i znači period evolutivnih promena, sa gledišta osustva političkih borbi, ali je to i vreme kvalitativno različitih epoha (divljaštvo, varvarstvo) sa gledišta, recimo, tehnike.

Ali Filipović (i Buharin) nisu dosledni i svojoj šemi dijalektičkog procesa stvaranja ravnoteže na *novoj osnovi* (revolucije). Po toj šemi socijalna revolucija prolazi svoje četiri bitne faze (bar što se tiče proleterske revolucije to je naročito vidljivo). Ako socijalna revolucija znači promenu uslova ideološke, političke, ekonomske i tehničke revolucije, i ako, po shvatanju autora, društvena revolucija nužno prolazi faze najpre ideološke metamorfoze, zatim političkih, ekonomskih i tehničkih promena, to znači da gledište o socijalnoj evoluciji u besklasnom društvu i socijalnoj revoluciji u klasnom društvu kao oblicima promene i uravnoteženja društvenih odnosa stoji u protivrečnosti sa učenjem o fazama revolucionarnih (kvalitativnih) promena. Revolucija se, dakle, ne može poistovećivati ni sa jednom svojom fazom, ni sa jednim svojim oblikom. Zato, reći da za socijalnu revoluciju nastaju uslovi sa pojavom vladajuće klase i državnog aparata znači da se odustalo od shvatanja da socijalna revolucija jeste *svestrana* promena društvenih odnosa, od shvatanja da se „revolucija najviše zadržava u trećoj svojoj fazi kada se izgrađuje društvena proizvodnja na novoj osnovi“.⁶⁴ A organizovanje proizvodnje na novoj osnovi vršilo se i do pojave države. Isto tako, u društvu sa državom revolucija nije jedini oblik menjanja i nezavisan proces od evolutivnih promena. Evolucija i revolucija su *jedinstven* proces socijalnog preobražaja društva, koji se apsolutno stvarno ne može dvojiti ninakakve delove, pogotovu ne na način po kome i istorijski jedna kategorija (evolucija) prethodi drugoj (revoluciji), odnosno da su postojale (ili će postojati — komunizam na primer) formacije društva gde je evolucija jedini oblik promena socijalne strukture i formacije čije se menjanje javlja u obliku revolucije. Kao što smo rekli nedostatak ove koncepcije koja ulazi u sastav teorije socijalne ravnoteže leži u tome što se (a) pojmovi evolucije i revolucije uprošćuju i svode na pojmove miran razvitak i oružanu bitku ili se (b) pojam revolucije izjednačuje samo sa jednim svojim oblikom — političkom revolucijom.

Svojom teorijom socijalne ravnoteže Filipović, međutim, problem unutrašnjih suprotnosti nije svodio samo na pitanje odnosa proizvodnih snaga i ekonomskih odnosa ljudi. Uopšte je smatrao da se socijalna ravnoteža postiže uravnoteženjem svih elemenata društva pa i onih koji su van ekonomske strukture. Za poremećaj i uspostavljanje društvene ravnoteže (to znači jednog određenog društvenog stanja) nužne su suprotnosti kako unutar procesa materijalne proizvodnje tako i u sferi socijalno-političkih i idejnih ljudskih delatnosti. U uzajamnom delovanju svih elemenata društva nalazi se mogućnost socijalne ravnoteže tj. dijalektike kretanja društva. Taj proces Filipović opisuje rečima: „Sukob između društvene tehnike i ekonomske strukture rađa novu političku

⁶⁴ Ibid., s. 258—259.

ideologiju, koja zatim od svoje strane vrši suprotno dejstvo na produktivne snage i odnose proizvodnje i posle toga iznova otpočinje nov krug itd. Ali u toku revolucije ovaj suprotni proces to jest suprotno dejstvo političke ideologije na produktivne snage i odnose proizvodnje proteže se na dugo vreme i obuhvata čitav istorijski period, jer realizovanjem te nove političke ideologije osvaja se politička vlast koja se zatim upotrebljava radi preporodaja proizvodnje. A kada se uzajamno prilagode produktivne snage, odnosi proizvodnje, socijalno-politički poredak, društvena psihologija i ideologija, tada se može reći da je društvena ravnoteža u celini vaspostavljena. Društvo otpočinje na novoj proširenoj bazi nov svetski, istorijski put svoga razvitka, povećava svoju tehniku, razgranjava i usavršava proizvodnju koja služi kao polazna tačka za novi socijalni, politički i ideološki progres u svima pravcima".⁶⁵

Filipovićevo učenje o socijalnoj ravnoteži našlo je svog izraza u analizi istorijskih formacija društva kojoj je Filipović posvetio najviše pažnje. Uopšte je značajno da jedino sistematizovano Filipovićevo sociološko delo („Razvitak društva u ogledalu istorijskog materijalizma“) jeste prikaz društva i njegovih elemenata u istorijskom razvoju. To znači da je realnost opštih socioloških kategorija video u sadržaju elemenata strukture posebnih društvenih „oblika“ (formacija). Njegovo učenje o pokretačkim snagama društva, o metamorfozi socijalne ravnoteže bilo je ravno uopštavanjima koja su neposredno proizilazila iz konkretnih opisivanja društvenih pojava, procesa, odnosa i oblika svesti na određenom stupnju razvitka društvenog bića. Tako, na primer, u opisu promena agrarnih odnosa i rađanja buržoazije u Srbiji Filipović jasno ispoljava materijalističke ali i mehanicističke preokupacije kada piše: „Sa razvitkom novih proizvodnih snaga i novih privrednih interesa koji su se pojavili kao posledica razvitka nove tehnike u Srbiji se stvara novi oblik društvenih odnosa, rušeći vojno-birokratski i feudalni sistem Turaka s celokupnom njihovom nadgradnjom. Namesto feudalno-kmetskog društva dolazi buržoasko-kapitalističko. Rađa se mlada srpska buržoasko-kapitalistička država.“⁶⁶ Isto tako Filipović je dao dokaza i svom shvatanju da jedan oblik formacija ili stadijum društva nije ništa drugo nego uravnoteženje njegovih unutrašnjih elemenata baš kao što je i menjanje društvenih oblika (formacija, stadijuma) posledica borbe unutrašnjih protivrečnosti socijalne ravnoteže. Sa tog aspekta on tumači, na primer, tendenciju finansijske oligarhije da održi imperijalističke odnose putem usaglašavanja karaktera elemenata ekonomske i socijalno-političke strukture društva. „Buržoasko ekonomske organizacije su se spojile sa buržoaskim političkim organizacijama — piše Filipović, — jer to zahtevaju interesi finansijske oligarhije. Na taj način imperijalistička država hoće da održi socijalnu ravnotežu, da suzbije otpor potištenih klasa, da očuva razjedinjeno društvo, da bi mogla da vlada ne samo stvarima nego i ljudima.“⁶⁷ Istom prilikom Filipović je podvukao da u toj „unutrašnjoj ravnoteži,“ ukoliko je reč o osnovnim protivrečnostima koje je narušavaju i izazivaju lančani poremećaj celokupne socijalne ravnoteže, bitan značaj igraju suprotnosti između proizvodnih snaga s jedne i proizvodnih i drugih odnosa — s druge strane. „Još pred svetskim ratom se ispoljilo, da su produktivne snage u tolikoj meri nabujale, da su njima postale suviše teskobne i uske granice nacionalnih država, koje su doduše bile u stanju

⁶⁵ Filipović, *Izabrani spisi (Seljački pokret i nacionalno pitanje u Jugoslaviji)*, knj. 1., Beograd 1962., s. 14.

⁶⁶ *Razvitak društva...*, s. 213.

⁶⁷ *Ibidem.*

da podmiruju potrebe industrijskog kapitala. Usled toga je došao u sukob razvitak produktivnih snaga sa kapitalističkim načinom proizvodnje i političkom formom državnog uređenja. Kapitalizam je bio primoran da se obnovi i reorganizuje na bazi novih, proširenih produktivnih snaga, drugim rečima da vaspоставi novu društvenu ravnotežu."

Kao uostalom i Buharinova „teorija ravnoteže“ i Filipovićevo učenje o „socijalnoj ravnoteži“ nije nikakva originalna suština filozofske odn. sociološke koncepcije. I kod jednoga i kod drugoga radi se o načinu interpretacije marksističke teorije društva, koji, međutim, nije bio oslobođen elemenata eklekticizma i mehanističkog pojednostavljenja problema. To se ispoljava u vidljivoj nedoslednosti, neprečišćenosti i vulgarizaciji (uproščavanju) stavova. Ipak to nije dovoljan razlog da se u tim učenjima ne vide neki od ranijih pokušaja da se u marksističkoj literaturi prikaže zakonitost društvenog razvoja sa stanovišta dijalektičko-materijalističkih pretpostavki.

Petar J. KOZIĆ

predavač Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

R é s u m é

LA THEORIE D'EQUILIBRE DE BUHARINE ET LA DOCTRINE DE FILIPOVIĆ DE L'EQUILIBRE SOCIAL

La théorie d'équilibre de Buharine n'est pas une position théorique simplifiée immédiatement discernable. Les prétentions de l'auteur de la théorie en étaient orientées vers la formulation d'un principe et d'une forme de dialectique matérialiste. On attribue au mérite de Buharine l'activité mentale qui l'a distingué en un „type marxiste qui ne se basait pas seulement sur ce qui en était déjà dit dans le marxisme, mais aussi sur ses propres analyses“. Cependant, lorsqu'il s'agit de sa théorie d'équilibre plusieurs critiques l'ignoraient complètement en tant qu'un marxiste. Ces faits faisaient par eux-mêmes ressortir la nécessité d'une considération plus studieuse des conceptions de Buharine, en particulier, de sa théorie d'équilibre. L'image blanche-noire de cette théorie en est l'expression la moins adéquate de son contenu. Buharine est contradictoire, sa dialectique s'interrompt par instant, les pensées s'y forment différemment et c'est pourquoi il est difficile d'en comprendre entièrement sa variante de cette théorie, car cela exige une analyse plus profonde si l'on ne désire pas entrer dans un criticisme superficiel. La théorie d'équilibre buharinienne, encadrée par des catégories mécauniques, n'a pas pu toujours en déduire une attitude dialectique à l'égard de la légitimité objective du développement, mais elle en était substituée par un schématisme technique, spéculatif dans la forme duquel en était placée la dialectique vive, objective. Cette conception ne donne, cependant, pas le droit d'en parler d'elle comme d'un évolutionnisme nu, mécanique, car en substance elle signifie un essai d'en expliquer la dialectique objective des phénomènes.

Dans la considération des forces motrices de la société humaine, Filipović se trouve sous l'influence directe de la théorie d'équilibre buharinienne, et comme il s'occupait lui-même de la substance et des formes du mouvement social, il en trouvait lui aussi dans l'équilibre social les clés d'explication. L'équilibre social de Filipović n'est qu'une application de la théorie d'équilibre de Buharine sur les problèmes de l'histoire humaine, avec certaines dérogations qui ont partiellement influé sur l'introduction de certaines spécificités dans la théorie de Filipović. Filipović en

entraînait en effet avec moins de détails dans l'explication de l'équilibre social, mais par cette doctrine il faisait clairement savoir que le développement de la société se présentait en une altération et un établissement d'équilibre des éléments de la société et que le problème de l'étude de ce développement se trouve dans l'étude des conditions de l'équilibre social.

Comme d'ailleurs la 'théorie d'équilibre' buharinienne, la doctrine de Filipović de l'équilibre social' elle aussi ne constitue aucune conception philosophique ou sociologique originale. Chez l'un aussi bien que chez l'autre il ne s'agit que d'un mode d'interprétation de la théorie marxiste de la société, qui, cependant, n'en était pas débarrassé d'éléments éclectiques et d'une simplification mécanique du problème. Cela se manifeste dans une inconséquence évidente, dans l'inéputation et la vulgarisation des positions. Néanmoins, ce n'est pas une raison pour qu'on ne voit pas dans ces enseignements quelqu'uns des essais antérieurs d'en montrer dans la littérature marxiste la légitimité du développement social du point de vue des suppositions dialectico-matérialistes.